

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ УЧНЯ ЗАСОБАМИ ТВОРЧОЇ АТМОСФЕРИ ШКОЛИ ТА РОДИНИ

Автор в рамках своєї статті намагається вирішити проблему формування духовних цінностей особистості засобами художественного слова. Серед умов рішення досліджуваної проблеми визначальна роль відводиться творчій атмосфері в школі та в родині.

Within the frames of his article the author tries to solve problem of formation of personality's inner values with the help of fiction word. The main role is given to creative atmosphere of school and family as a condition of decision of the problem.

Актуальність дослідження. За нинішніх умов відродження української духовності та державності і перехідного періоду до демократичного громадянського суспільства, яке засноване на ринковій економіці, сьогодення вимагає цілого спектру проблем, пов'язаних із розвитком особистості, її духовного світу.

Виховання гуманної, духовно багатї та національно-свідомї особистості – одне з основних завдань національної програми “Освіта”. Теорія і практика сучасної освітньої системи свідчать про необхідність ґрунтовних розробок засобів формування духовності учня в загальноосвітній школі.

Нині школа є тією структурною ланкою, має чи не найбільше можливостей для розвитку духовності особистості, орієнтації її життя як на загальнолюдські цінності, так і на суто національні виховні ідеали українського народу.

Період становлення України як суверенної держави, пов’язаний з докорінними змінами в усіх галузях суспільства. При цьому, багато з них мають перехідний характер, тобто переходять з одного критичного стану в інший, а потім частково чи повністю повертаються назад. Це впливає як на соціальну ситуацію в цілому, так і на навчальний процес зокрема.

Як зазначають багато науковців та практиків народної освіти, останніми роками у школярів усе частіше виявляються такі якості як черствість, байдужість, неповага до дорослих і одне до одного, невміння зрозуміти іншого, ігнорування норм моралі.

Сучасні дослідження вказують на значні зміни у взаємостосунках батьків і дітей, зниження активної ролі сім’ї у вихованні моральних якостей дитини і протидії негативним впливам зовнішнього середовища. І тому нині важливого значення набуває проблема формування духовних цінностей, на які могли б орієнтуватися діти – майбутнє України. Реформи, які відбуваються у системі освіти нашої держави, неможливі без формування світоглядних орієнтирів, загальної та естетичної культури.

Мета статті: дослідити процес формування духовної культури учня засобами творчої атмосфери школи та родини. Концепція національного виховання враховує культурно-історичний досвід свого та інших народів, спрямована на виведення справи навчання і виховання з глибокої кризи, докорінне формування її і піднесення до вищих світових стандартів.

Національне виховання, створене багатьма поколіннями нашого народу, ґрунтується на гуманізмі і демократизмі, на

нерозривності загальнолюдських і національних цінностей. “Без народного, національного виховання не може бути виховання інтернаціонального, бо інтернаціональні почуття є ніщо інше, як вищий ступінь вияву національного почуття і національної свідомості, вищий щабель людського прогресу”[5,57].

Створена на таких засадах національна педагогіка формує не абстрактну людину, а представника рідного народу, носія духовності, моралі, етнічної культури. На сучасному етапі головною метою національного виховання є збагачення досвіду молоді надбанням духовності українського народу.

Формування духовності дітей – це найважчий процес виховання особистості. Ще із стародавнього світу життя людини мислячої відомо, що у вихованні дітей враховували два моменти – це привчання до виконання конкретних дій та визнання над собою вищих сил, які допомагають людині.

Природі духовного початку в людині присвячено з давнини і до наших днів досить таки багато робіт видатних філософів і психологів різних наукових напрямів таких як В.Гегель, С.Франк, І.Фіхте, Ф.Шелінг, А.Камю, Е.Ясперо, Л.Бюхнер, Ш.Лопетрі, Х.Дріш, І.Шеллер та ін. Всі вони у визначенні духовності спираються на психічні процеси і явища, які пов’язані з свідомістю людини, її розумінням матеріального і духовного світу людей.

Кожне покоління по-новому підходить до визначення сутності духовності, але, разом з тим, майже всі вчені доводять, що дух і духовність відображають внутрішній, невидимий зміст якогось явища чи процесу, що міститься в людській природі особистості.

Отже, спроба “розшифрувати” духовну сутність людини, звести її до однозначного визначення, поняття не дала результатів. Духовність виявилася непідвладною філософам, соціологам і культурологам, педагогам і священикам усіх конфесій. Визначаючи щоразу якісь нові якості людини, вчені помічали нові її грані, природа яких залишається незрозумілою.

У нинішніх умовах економічної та духовної кризи в суспільстві частина людей зневірилася і втратила справжні ідеали високого призначення людини. Прагматизм і раціоналізм виховання дітей у сім’ї і школі не можуть самі по собі створити

цілісну картину світу. Саме тому необхідно докорінно переглянути духовні і моральні основи формування особистості. Найперше, що потрібно зробити, це повернути людям високі духовні ідеали.

Формування духовного світу людини відповідає її життєвим потребам, національній природі особистості, інтересам держави. Освоєння духовних цінностей сприяє становленню особистості, створенню неповторного духовного світу.

Поняття “духовність”, на думку О. Вишневського, можна розглядати у вузькому та широкому значенні. Вузьке поняття духовності ототожнюється з поняттям “дух”, “душа”, “внутрішня сутність”. У широкому трактуванні духовність співвідноситься із ставленням людини до Бога, до віри в Бога (2, 42). У християнській філософії душу людини вважали втіленням ідеалів Доброти, Любові, Совісті.

Сучасне визначення сутності категорії “духовність” підготували такі мислителі і дослідники, як: Аристотель, Платон, Г.Сковорода, А.Богомолів, Б.Ананьєв, А.Горфункель, І.Дзюба, М.Коган, А.Лосєв, В.Лефр, В.Личковах, Н.Мотрошилова, М.Федотова, В.Сливка, В.Шинкарук, А.Фоменко, В.Соколов, Є.Фром., Е.Сведенборг, С.Кримський та інші. Але до цього часу ні філософи, ні літературознавці не дійшли спільного трактування змісту цього поняття.

Академік А.Лосєв писав: “Духовність не є інтелектуальність, не ідеалізм, не поворот розуму до етики, до чистої моралі або аскетизму... Духовність у своїй сутності є пробудження внутрішньої дійсності нашого ества, нашої душі, внутрішнє устремління пізнати, відчуті і ототожнити себе з нею, ввійти в контакт з вищою дійсністю... [3,145-146].

А.Фоменко, навпаки, у книзі “Як розуміти духовну свободу” визначає духовне життя як “різні погляди, ідеї, відчуття, всі знання людини, все багатство її моральної, естетичної свідомості, всі духовні цінності” [7, 239].

У книзі “Художня література в духовному розвитку особистості” (упорядник О. Гальонка) звертається увага на інший аспект: духовне – те ж саме, що й “ідеальне”, “мислення”, “свідомість”, “розум”. Це третій і останній (після логіки і

природи) щабель абсолютної ідеї, який проходить три етапи розвитку. Перший – суб'єктивна духовність (індивідуальна свідомість); другий – об'єктивна свідомість (суспільство і громадська свідомість, мораль, право і т. ін.); третій – це абсолютний дух, який набуває форми мистецтва, релігії, філософії” [10, 28-29].

Найважливішим складником духовності є, за визначенням І. Шаликіної, віра, знання. У своїй статті “Духовні цінності у житті суспільства: Філософське осмислення” вона намагається з'ясувати питання: “Де і в чому містяться критерії духовності?” І приходить до висновку, що ці критерії потрібно шукати “у началі, яке вище за людей” [11,149]. Дослідницю також турбує природа духовності і бездуховності. Духовність, як вважає І. Шаликіна, – це “творчий потяг, активність, перевага морально-моральнісного компоненту”, а бездуховність за формою і суттю – “чиста негативність, беззмістовність” [11,149].

А.М.Федотова у праці “Душевне і духовне” розглядає духовність як ціннісний зміст свідомості: “Саме цей методологічний принцип приводить автора до вияву чотирьох типів духовності: естетизму, етизму, теоретизму, релігійності. Духовність – це здібність людини свідомо керувати собою і своєю поведінкою, свідомо регулювати свою діяльність” [6,18-22]. Вона дала дуже цікаве визначення духовності: “Духовність – якісний стан свідомості, яка виражається в орієнтації спрямованості її на нематеріальні цінності життя – істину, добро, красу, свободу, справедливість і т. ін.” [6,23].

Таке трактування й справді наштовхує на думку про те, що духовність – це “стан свідомості”, але, на жаль, ця думка далі не розвивається і не конкретизується, навіть не доводиться достатньо переконливо.

Можна зробити висновок, що кожна з існуючих теорій обстоює певні риси духовності, вважаючи їх найголовнішими. Але в багатстві цих концепцій можна визначити спільне, що в деякій мірі поєднує їх. Це те, що духовність передбачає наявність моральних і культурологічних цінностей.

Отже, духовність – це сукупність якостей особистості: інтелектуальних, морально-етичних, емоційно-вольових,

естетичних і усвідомлення себе особистістю, свого “я”, взаємодії з іншою людиною та колективом, продуктами людської праці, досвідом, природою тощо.

Сьогодні ми маємо всі підстави стверджувати, що зміст духовності складається також із специфічно духовних почуттів: віри, любові, надії, саме вони і дозволяють людині скеровувати свою діяльність на здійснення вищих ідеалів та цінностей. Ці почуття характеризуються величезним духовним потенціалом. Останній виникає, напевне, тому, що в духовному світі бажане майбутнє має більш реальний статус, а ніж існуюче сьогодні, і сприймається він людиною як закон розвитку дійсності.

Нарешті зміст духовності має ще один аспект – душевність. Завдяки духовним почуттям ми набуваємо більш чуйної та сприятливої вдачі у ставленні до іншого, стаємо більш співчутливими та чуйними.

Найважливішим чинником у формуванні духовності є сім'я.

Основою духовного виховання дитини в сім'ї є передача їй за допомогою певних методів: духовних, естетичних, морально-етичних, політичних ідеалів, ідей, уявлень народу, які виражені в усній народній творчості, піснях, казках, легендах тощо.

Формування духовних ідеалів розпочинається з любові до колискової пісні, до отчого порогу, з якого кожна людина робить перший крок у великий світ. Виховання почуття патріотизму, любові до рідного слова є першоосновою сімейного виховання. Виховання дітей в найкращих традиціях народу, на прикладах життя, достойних наслідування – це основа і вищий критерій духовної спадкоємності поколінь.

Як показують дослідження, несформованість духовного, морального ідеалу в учнів веде до проявів бездуховності, безідейності, байдужості в різних сферах, до правопорушень, карних злочинів тощо.

Ось чому так важливо в ранньому дитинстві, підлітковому та юнацькому віці прищепити дітям любов до рідної культури, народу, його мистецтва, звичаїв, традицій та обрядів, виховати повагу до інших народів, зробити їх одухотвореними особистостями.

Отже, духовною основою української родини, з одного боку, виступає віра людини в божественність походження людини та необхідність жити і діяти у відповідності з традиціями та звичаями християнського віровчення, зберігати високу моральність в усьому. Попередні дані нашого дослідження показують, що таких родин може бути від 5 % до 17 %. У таких родинах діти, частіше всього, виростають в атмосфері батьківської любові, поваги і взаємоповаги. Залучення дітей до християнських традицій сприяє формуванню у них високої духовної культури, поваги до людей.

З іншого боку, як доводять дослідження, формуванню духовності сприяють національні, загальнолюдські, гуманістичні, культурні, моральні, трудові звичаї, обряди і традиції кожного народу. Таких родин – більшість – 50-70 %.

Третя група родин – це невелика частина сімей – батьки, які намагаються виховувати дітей на основі прагматичного підходу. Точніше кажучи, духовним є все те, що допомагає людині вижити в оточуючому середовищі при певному дотриманні правових та моральних норм життя людини і суспільства. Таких сімей – 10-15 %. Незважаючи на певну практичну спрямованість такого виховання, воно не може забезпечити гармонію душі і духу та людських матеріальних потреб. Діти таких сімей – егоїстичні і егоцентричні.

Коли корінь життя людини не живиться духовністю свого народу, людина втрачає віру в себе, любов до життя, родини, людей, вона втрачає надію на краще майбутнє, продовження роду. Неодухотворена людина – приречена.

Українська родина в сучасних складних умовах здатна вижити і духовно відродитися, і в цьому їй допоможе культура і освіта.

А культура – це надбання людства протягом всього історичного періоду його розвитку. Духовна культура є складовою частиною загальнолюдської культури, яка пов'язана з привласненням людини морально-естетичних цінностей людства.

У цьому плані формування духовної культури особистості починається з перших днів життя дитини. Людина зростає і зріє на основі національного духовного досвіду, і тут

вирішальна роль належить сім'ї у вихованні моральних якостей дитини і протидії негативним впливам зовнішнього середовища. Вивчення різноманітних джерел української народної педагогіки (фольклор, обряди, звичаї тощо) дає можливість сучасним педагогам повернутися до методів і засобів виховання, якими користувалися наші предки, віднайти в них раціональне зерно і втілити такі надбання у практику виховання школи та сім'ї.

На сучасному етапі головною метою національного виховання є збагачення досвіду молоді надбанням духовності українського народу.

Формуючи духовність учнів, у своїй роботі вчителя дотримуюсь таких принципів:

- сприймання дитиною нових знань має бути осмисленим;
- кожен урок повинен перетворюватись на процес відкриття;
- мова й література тісно пов'язані між собою;
- література, як і інші види мистецтва, допомагає пізнавати світ, робить учнів одухотвореними;
- мова – складна рухлива система, що є засобом спілкування.

На уроках літератури прагну привчати учнів до вдумливого, усвідомленого прочитання тексту, розуміння задуму автора, особливостей стилю письменника, краси художнього слова. Використовую метод цілісного аналізу художнього твору. Перевагу в роботі вчителя надаю нестандартним урокам, які сприяють розкриттю творчого потенціалу і вчителя, і учня. Вивчаю індивідуальні особливості дітей, сприяю розвитку їхніх здібностей, працюю з талановитими дітьми і підтвердженням того є їх неодноразові виступи на “Літературних читаннях” на базі Жовтневого ліцею. Кожен вид мистецтва має неповторний вплив на особистість дитини, але мистецтво слова на уроках української літератури зосереджує в собі колосальну пізнавальну, естетичну і моральну інформацію. Вплив мистецтва живого слова (на уроках української літератури) на духовний розвиток школярів розкривають такі положення:

- складна гама почуттів і настроїв, які переживаються учнем (читачем) у процесі проникнення у світ твору, збагачують емоції, почуття дитини;

- образно-емоційне осмислення творів, засвоєння інтонаційної багатогранності може змінити ставлення дитини спочатку до фактів, подій, образів твору, а пізніше до явищ оточуючої дійсності;
- розвиток уяви, фантазії, власного бажання школяра у процесі роботи над словом розширює його світовідчуття, поглиблює інтерес до пізнання, прагнення до краси;
- вироблення та засвоєння умінь і навичок роботи; ґрунтовний змістовний аналіз художніх творів виявляти мотиви поведінки персонажів, зіставляти отримані висновки з власним ставленням до описаного у творі, зміцнює позицію дитини у реальних ситуаціях морального вибору;
- учень, здатний виразним читанням твору викликати емоційний відгук слухачів, готовий до прояву духовних якостей у повсякденному житті.

Вивчення літератури як мистецтва слова створює великі можливості для духовного розвитку учнів, їх мовлення і мислення. Навіть звичайне читання художнього твору саме по собі збагачує уяву читача формує його думки, знайомить з новими словами, явищами. Пориноючи в образний світ автора, учень засвоює особливості його міркування, його лексику, структуру речень тощо.

Читаючи твір В. Винниченка «Федько-халамидник», зацікавлюємося долею хлопчика зірвіголови, вчимося вчинками Федька і Толі розпізнавати їх характери, з болеспівчуттям сприймаємо смерть Федька. А думаючи над причинами, що призвели його до смерті, відкриваємо для себе, чому витоки того, що хлопчик, який здійснив подвиг, щоб врятувати Толю, був несправедливо покараний, осуджений, зрештою, загинув. Вся ж причина в тому, що батьки Толі - багаті, вони домовласники, і, боячись виселення з квартири, батько Федька карає ні в чому не винного сина. Тут відкривається справжній зміст твору, розкривається і авторська морально-естетична позиція.

Художній зміст оповідання В. Винниченка „Федько-халамидник” розкривається у зіставленні характерів і вчинків Федька і Толі.

При цьому важливо вяснити причини, чому Федько, який завжди говорив лише правду, побачивши "повні страху й тоски" очі Толі, його сльози, які той «злизував язиком» і чекав «чогось страшного», підтверджує Толіну брехню.

При цьому учні проникаються повагою до мужності і благородства Федька, їх обурення викликає поведінка Толі, а заключні рядки твору сприймаються з глибоким болем і спонукають до роздумів про те, чому нищість і брехня виявилися сильнішими від благородства і правди. У цих роздумах розкривається морально-естетична позиція автора. Як бачимо, осмислення того змісту, який передається у розповіді про Федька-халамидника і його смерть, невідривне від роботи з розвитку мовлення учнів, їх виразного читання і відповідей на запитання, роздумів над образами і ситуаціями оповідання, написання твору і т. д. І це закономірно: розвиток мовлення на уроках літератури має своєю основою не оволодіння граматичною будовою мови, а осмислення законів, за якими створюється мистецтво слова.

Вивчаючи художній твір, я спрямовую увагу учнів на відкриття того внутрішнього смислу, який передає окрема ситуація, подія, деталь, портрет, сюжет, образ тощо, але ці завдання передбачають одночасно і розвиток мовлення, бо, поперше, вимагають від учня виразити свою думку в усній чи писемній формі. По-друге, виразити її чітко і граматично правильно, а, отже, потребують використати і закріпити ті закономірності, які засвоєні на уроках мови. По-третє, такі завдання ґрунтуються на осмисленні закономірностей, за якими створюється мистецтво слова, а тому формування здатності розуміти смисл образів твору, як сказано вище, розвиває мовлення і мислення учнів. Таким чином, наведений нами приклад показує особливості роботи формування духовності школярів на уроках літератури, її своєрідність. Головне при цьому - формувати увагу до слова, навчити учнів бачити в ньому додатковий смисл і розкривати його у своїх усних та письмових відповідях, у творах. І тоді пісенний образ червоної калини учень сприймає, у залежності від контексту, як уособлення України, а в інших випадках - дівчини. Образи

козацьких доріг, жита - будитимуть уявлення про героїчну історію рідної Вітчизни.

Для формування духовності учнів на уроках української літератури я використовую весь арсенал методичних прийомів вивчення художнього твору, а твір, в свою чергу, розкриває своє художнє багатство лише для тих, хто розуміє функцію слова.

Зауважимо, що художній текст потребує читання повільного, вдумливого, у процесі якого спрацьовує особливий психологічний феномен: в уяві читача вимальовуються картини, образи і ситуації, про які мовиться у творі. І ці образи, формуючись під впливом тексту, як будівельний матеріал використовують картини життєвого досвіду читача. Отже, читаючи, людина мовби гортає сторінки свого життя і бачить його під новим кутом зору, навіяним твором, а сам твір сприймає у відповідності зі своїм суб'єктивним досвідом, життєвими враженнями. Тому сам процес читання збагачує людську здатність розуміти інших людей, підтекст твору будить роздуми про героїв, розвиває мовлення читача, його здатність погоджуватися із логікою автора або сперечатись із ним, оцінювати вчинки героїв. При цьому в мовленнєвий арсенал читача-учня входять і нові слова, і нові звороти, навіяні текстом, і навички спілкування з твором - описом, твором - розповіддю, твором-роздумом.

А тому, чим більше читає людина, тим краще вона розуміє життя інших людей, тим духовнішою є. Її думки стають глибшими, емоційнішими, а значить змістовнішими і виразнішими.

Для формування уміння відчувати відтінки слова, його природжене значення у художньому творі, вчитель може використовувати завдання на осмислення змісту слова у конкретному тексті.

Отже, взаємопов'язана робота з розвитку мовлення і осмислення художнього твору, літературне сприйняття учнів і розуміння літератури як мистецтва слова - все це формує духовність школяра, розвиває та збагачує естетичні почуття дитини.

Таким чином, погоджуємося, що знання – необхідні. Але духовний світ дитини – надзвичайно важливий. Оцінка в

журналі - не є показником роботи вчителя, а ступінь добросердечного взаєморозуміння, контактів його з учнем. Тому гуманізація, гуманітаризація і демократизація освіти – це три складові пошукової роботи педагога. У співдружності добра, краси, духовності і свободи ми зуміємо перетворити навчання в мистецтво. Тоді із школи будуть виходити не агресивно байдужі неучи, невігласи, а люди, які зможуть виражати свої натури творчо, зуміють іти дорогами, освяченими ідеалами гуманізму, самосвідомості і духовності.

Людина повинна розуміти, що тільки вона – „вища духовність, зміст усіх держав, партій, союзів і культур” [8,92]. Це розуміння людини – найголовніше досягнення ХХІ століття.

Доля майбутніх поколінь - у руках учителя і від того, кого ми виховаємо залежить доля нашої держави. Отже, ми бачимо, настільки актуальні у сучасному світі, у нашому суспільстві проблеми, пов'язані з духовним світом дитини, з особистістю школяра, з новим усвідомленням людиною себе, її призначення на Землі.

Все це ґрунтується на всебічному розвитку духовно-моральних цінностей людини, всієї її життєдіяльності.

Вирішальна роль сім'ї у вихованні моральних якостей дитини і мистецтво живого слова на уроках української літератури здатне забезпечити формування духовності школяра. Сутність його впливу на духовний розвиток учня полягає у збагаченні емоційно-почуттєвого світу дитини у процесі “проникнення” у світ художнього твору; розвитку уяви, фантазії особистості; розширенні її світовідчуття; у зміцненні позиції дитини у випадках морального вибору та життєвої позиції взагалі, вивчення різноманітних джерел української народної педагогіки.

Використання мистецтва живого слова-це система роботи на уроках української літератури, оволодіння знаннями, вміннями і навичками з техніки і логіки мовлення та образної виразності. Таким чином, формування духовності особистості – вища мета педагогічного процесу. А необхідною умовою успішності духовного розвитку учнів є творча душевна атмосфера, створена у школі і сім'ї.

Література

1. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого //О назначении человека. – М.: Республика, 1993
2. Вишенський О. Сучасне українське виховання. Світоглядні виміри: Людина і віра. - Львів, 1999
3. Вишневський О. Упошуках основ духовності //Рідна школа.- 1992.-№9
4. Лосев А. Ф. Форма – Стиль – Выражение. – М.: Мысль, 1995
5. Лосский Н.О. История русской философии. – М.: Высшая школа, 1991
6. Наш орієнтир – народна педагогіка: Методичні рекомендації /Укладач М.Г.Стельмахович. - К.:ІСДО, 1993
7. Федотова М. Душевне і духовне // Філософські науки. – 1990, - №12
8. Фоменко А. С. Як розуміти духовну свободу. – К.: Наук. думка, 1985
9. Формування і діяльність творчої натури. Матеріали Міжнародної наукової конференції 26 квітня 1998 р. в м. Кривому Розі. Секція II. Педагогіка. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998
10. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992
11. Художня література у духовному розвитку особистості / Упорядник О. Гальонка, Чернігів, 1993
12. Шаликіна І.В. Духовні цінності у житті суспільства: Філософське осмислення // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 11